

vreme kao teskoba: robno društvo

žarko milatović

alpar lošonc

Shvatanje vremena je u svim društвima bilo jedna od određujućih dimenzija individualnog i društvenog života i značenja ili je pak bilo osnovni oblik učvršćivanja osnovnih značenja. Shvatanje vremena i rešenje pitanja vremena uvek su bili u skladu sa ustanovljavajućim fenomenom... Pod robnim društвom podrazumevamo zajednicu koja se ustanovljava na osnovu fenomena rada i u kojoj se osnovni društveni odnosi uspostavljaju posredstvom razmene roba, tako da ekonomска sfera postaje mesto produkcije osnovnih značenja. Naime, u pre-robnim društвima, značenja koja su upravljala, regulisala i određivala odnose u domenu ekonomskog radala su se u drugim domenima društvenog života.

Shvatanje vremena je u svim društвима bilo jedna od određujućih dimenzija individualnog i društvenog života i značenja ili je pak bilo osnovni oblik učvršćivanja osnovnih značenja. Shvatanje vremena i rešenje pitanja vremena uvek su bili u skladu sa ustanovljavajućim fenomenom... Pod robnim društвom podrazumevamo zajednicu koja se ustanovljava na osnovu fenomena rada i u kojoj se osnovni društveni odnosi uspostavljaju posredstvom razmene roba, tako da ekonomска sfera postaje mesto produkcije osnovnih značenja. Naime, u pre-robnim društвима, značenja koja su upravljala, regulisala i određivala odnose u domenu ekonomskog radala su se u drugim domenima društvenog života.

Robno društvo se zasniva i rada dakle specifičan oblik temporalnosti, koje nije evolucija ili dovođenje do pojma prethodnih vremenskih šema: ona je dubok raskid sa dotadašnjim shvatanjem vremena kao što je i stvaranje društvenosti, socijalizacija, produkcija društvenog prostora radikalna cenzura u odnosu na pre-robna društva. Društvenost, samostvaranje i samopropozivnost društva je u najkorenitijem smislu stvaranje i institucionalizacija vremenitosti.¹ Vremenski obrazac dakle nije spolašnji okvir gde se promene dešavaju i gde se ljudske pozicije pojavljuju, on je sama ta promena, zbijanje i forma društvenog stvaranja.² Ovakva tematizacija predstavlja oštru kritiku i naturalističkog postavljanja temporalnosti koja posmatra vreme po sebi, kao ontološku datost nezavisno od socijalizacije, ali i antropološko-subjektivne koncepcije koja u transentalnoj-konstitutivnoj subjektivnosti vide izvore vremenskih kategorija. Socio-ekonomski vremenitost je prema tome medijum samostvaranja robnog društva. I naturalistička i transentalno-subjektivistička stanovišta, kao i njihove različite sinteze imale su snažan uticaj ne samo na filozofska nego i na ekonomsku razmatranja. Političko-ekonomiske teorije, shodno tome što eksplicitno ili implicitno nude različite tumačenja zasnuvanja društvenosti, postavljaju i različitu strukturu vremenitosti. Tako je tradicionalno ortodoksnomarkističko objašnjenje društvenog-potrebognog radnog vremena izraziti primer naturalističkog materializma koji dovodi do prisustva nereflektovani objektivizam: ono je odredana količina društvenog rada koja se vežuje za robu, izražavajući njenu kvantitativnu veličinu vrednosti i koja se meri pomoću naturalističkog proseka vremena koje je svaki proizvodač utrošio za proizvodnju iste robe. Neoklasične teorije, prihvatajući apriori racionalnog, subjektivnog sveta, vrednovanje kao polaznu tačku, pak, prepostavljaju konstitutivnu subjektivnost kao pravilnik stvaranja temporalnosti.³ Vremenska stvarnost se tu zasniva na individualnim preferencijama u okviru određenog vremenskog trajanja: to je vreme uspostavljanja metafizičke ravnoteže potrošača, tok izjednačavanja marginalne produktivnosti sa upotrebljenom količinom kapitala.

Temporalnost robnog društva po nama se karakteriše sledećim momentima:

— to je pre svega linearno vreme sa svojim početkom i krajem određeno svojim homogenim trajanjem

— to je vreme serija, ponavljanja ritmova i cirkulacije, pre svega novca u razmeni, procesa rada u proizvodnji, korišćenja predmeta u potrošnji

— to je kvantitativno i diferencijalno vreme kome je trajanje jedina mera, kvantitativna razlika jedini cilj

— to je vreme konkurenčije, borbe za moć, podređivanja odnosno društvene kontrole, razrešavanja protivrečnosti

U istoriji ljudskih društava možemo razlikovati dve osnovne koncepcije vremena koje su medusobno suprotstavljene, mada se u određenim periodima mogu pojaviti istovremeno, dopunjajući se. Većina društava shvata vreme kao neprekidno ponavljanje i ciklično obnavljanje. To je ciklično shvatanje i vremena, vreme večnog povratka na početak i uvek novog započinjanja, obnavljanja i ponovnog događaja. Ciklični vremenski obrazac ima jednu osnovnu funkciju: onemogućavanje dolaska kraja i prekoračenje konačnosti. Čak i onda kada se u ciklično razuvanje uključujući linearne dimenzije vremena kao tok, koji ima svoj početak i kraj, konačnost linearнog vremena je početak novog vremena beskonačnosti, kao novog kvaliteta, kojim se prevaziđa sama konačnost, to jest i u tom slučaju večnost predstavlja najveću mogućnost vremena.

Postojanje cikličnog vremena obezbedivalo je periodično obnavljanje zajednice posredstvom ritualnog ponavljanja stvaranja sveta. Obnavljanjem početnog vremena ili početka vremena obnavlja se zajednica sa svim svojim kulturnim obrazcima, institucijama i društvenim odnosima. Praznik nije »spomen« na mitski (i prema tome religiozni) dogadjaj već njegova »reaktualizacija«.⁴ Neophodno je neprekidno ponovo stvoriti društvo, obnavljati njegova značenja, prevazići njegovo »rabaćenje«, obnoviti početak, red i poredek. »Tako religiozni čovek živi dve vrste Vremena, od kojih je ono značajnije — sveto Vreme — predstavlja u neočekivanom (paradoksalnom) vidu kružno, ponovljeno i povratnog Vremena, neke vrste većne mitske sadašnjosti, što se povremeno uspostavlja posredstvom obreda«.⁵ Periodično obnavljanje zajednice praćeno je periodičnim cikličnim obnavljanjima pojedinca njegovog identiteta kao pojedinca i člana zajednice. Ono je isto tako način prekoračenja njegove sopstvene konačnosti i smrtnosti. Postavljanjem besmrtnosti (u ovom ili onom obliku) ima svoju neposrednu utilitarističku dimenziju: ono omogućava i obezbeduje postojanje i aktivnosti pojedinca i zajednice. Besmrtnost daje značenje i meru, dimenziju svim ljudima i svim stvarima »revolt protiv nepovratnosti Vremena« pomaže čoveku da »stvari stvarnost« a s druge strane oslobada ga mrtvog vremena, uverava ga da može srušiti prošlost, započeti svoj život i ponovo stvoriti svoj svjet.⁶ Dakle, vreme u okviru cikličnog tumačenja je oblik prekosa kojeg se ispoljava onto-supstancialno, koje ne znači u pravom smislu prestanka vremena, nego upravo meta-vremenitost. Orientacione tačke u vremenu samo aktueliziraju sveto poreklo: početak olimpijskih igara, osnivanje Rima, izlazak iz Egipta, stvaranje dinastije Seleukida. Svetlo poreklo je apsolutna pozicija koja osvjetljuje sled vremena, tek onoga što je bilo i onoga što će biti. Ono je odblesak kvalitativno određenog rima sveta, ritmičkog bivstovanja i postojanja, kategorije posredovanja večnog kružnog toka zbijanja zakonskog-univerzalnog porekla koji određuje smisao života i smrti. Vreme ne može biti predmet racionalne kalkulacije, ono je izraz osnovne moći postanja — niti može biti predmet umnog knjigovodstva, niti se može pojavit u skup mogućnosti koji se može osvojiti. U pre-robnim kulturnama ne postoji budućnost kao cilj umnog pohoda, jer ne postoji ni takva diferenciranost vremenskih delova koji bi dozvoljavali temporalnu šemu po kojoj postoji »ranije« i »kasnije«.⁷ Presecanje vremena polazi pre od »sadašnjosti«, koja zapravo posreduje kontinuitet i u relaciji je ne sa budućnošću i prošlošću, nego sa svetim porekliom, sa punoćom bića. Ako se ono »pre« i »posle« poklapaju, ako doseći kraj znači »sastaviti poče-

1. C. Castoriadis: *Gesellschaft als imaginäre Institution*, Frankfurt/M., 1984, odeljak o vremenu 317-363

2. O objektivnom i subjektivnom vremenu vidi: N. Elias: *Über die Zeit*, Merkur/36, 841-856

3. Po Joani Robinson jedna od najznačajnijih stvari što je Keynes uradio na spram neoklasicizma je da »vratio vreme u ekonomsku teoriju«. Vidi: Dž. Robinson: *Ekonomska filozofija*, Beograd, 1981., 63. Uporedi razmatranje post-kenyancizma Paula Davidsona o tome Paul Davidson: *Postkeynesijanska teorija: rješavanje krize ekonomskih teorija*, in: *Treći Program*, Radio Sarajevo, 1987/57-58, 100.

4. M. Eliade: *Sveti i profan*, KZNS, 95.

5. ibid: 89.

6. M. Eliade: *Mit i zbilja*, Zagreb, 1970, 128.

7. O mitskom vremenu: E. Cassirer: *Filosofija simbolickih oblika Novi Sad 1985*, drugi deo, 110-140.

8. P. Bourdieu: *Ökonomische Praxis und Zeitdispositionen*, in: *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabylischen Gesellschaft*, Frankfurt/M., 378-387.

tač», onda umesto robno-novčanog segmentiranja i diferenciranja vremena, u rektuelizovanom izvoru, iskonskom vremenu postoji saprpradnost, ne-diferencija između prošlosti, sadaštosti i budućnosti.

Izuzetno značajno istraživanje Pierre Bourdieu-a o vremenim skim dispozicijama algirskega seljaka koje izučava odnos ekonomskih praksa i vremena pokazuje suštinsku različitost pre-robog i robog obrazca. U prekapitalističkim ekonomskim poduhvatima algerskih seljaka nema socio-ekonomiske vremenitosti i shodno tome racionalno zapadno-evropskog planiranja: »gleđanje unapred«, »pred-vidanje« reprezentuje, ne projektovane ciljeve u budućnost, nego ritualne paradigmе, iškustvene norme određene tradicijom. Za njih budućnost predstavlja prazninu, takoreći teren svetog užasa, Ništa što je izvan moći čoveka koji ne bi »smeo postati saveznik Bogu«. Upravo zbog toga postoji zabrana brojenja zasejanih semena, jaja ispod kokoške jer tako znanje bi uključilo i horizont budućnosti, koja bi dovela čoveka u nepoželjnu blizinu boga. Čak se i plodovi mere sa najvećom opreznošću; kao što su postojala otpor protiv takvih administrativnih akcija koje na neki način ciljuju na povezivanje brojeva i vremena (brojene članova populacije). Zabrane koje sprečavaju da čovek postane saveznik Bogu i da odgnetne čvor vremena po nama jeste zabrana sazvanja značenja svih značenja. Vreme se tu ne pojavljuje kao kategorija oskudice koja motivira ekonomsku aktivnost niti kao horizont planiranja, nego kao refleksija univerzalnog poretka.

Bourdieu je utvrdio da je od ekonomskih institucija koje je kolonijalizacija odobrila kredit bio najviše stran za članove takve zajednice. Povodom kredita naime nastaje skepsa zbog naglašene vremenitosti koja se ispoljava, jer novac ispunjava svoju funkciju i time što u budućnosti anticipira određenu vrednost. Štaviše, novac ne može da igra ulogu bez tog realnog očekivanja u odnosu na budućnost. Kredit još više potencira ovu opasnu vremensku dimenziju novca, jer dovodi do prisustva kvantifikovanog, apstraktne vreme koje pomoću kamate postaje predmet kalkulacije. Ovo istraživanje dokazuje nedostatak socio-ekonomskog vremenitosti u pre-robim društvima; ona ne može postojati tamo jer proces socijalizacije koji je egzistencijalno povezan sa stvaranjem vremenitosti nije posredovan ekonomskim domenom.

Vreme može biti shvaćeno i kao linija, tok sa svojim početkom i krajem u kome se smenjuju dogadjaji; to je linearno vreme koje se nikada ne može vratiti na početak; pošto jednom protekne, to je pravolinjsko vreme koje se proteže u nedogled. Iako u svim kulturama postoji na neki način shvatanje o povezanosti i istovremenom postojanju cikličnog i linearog vremena (mada se onom pripadaju veća važnost, kao svetom, iskonskom vremenu) judeo-hrišćanska tradicija uglavnom veruje u linearni model vremena⁹. Linearno vreme ima svoj osnovni nedostatak: konačnost je upisana u samom vremenu i predstavlja opasnost za mogućnost delovanja pojedinca »svuda, prema mitovima i jezicima, budućnost je opasna ako nije ponavljanje prošlosti¹⁰. Polazna osnova shvatanja vremena u robnom društvu jeste da »ono ne može da predstavlja niti prekid niti nisteriju: ono čini najdublju egzistencijalnu dimenziju čoveka, povezano je sa njegovim ličnim postojanjem, što znači da ima svoj početak i kraj koji je smrt, poništanje egzistencije¹¹.

D a bismo shvitali značenje i značaj vremena u robnom društvu potrebno je sagledati razliku koja postoji i između budućeg i budućnosti. Poslužićemo se analizom J. Le Goffa o nastanku razlikovanja budućeg i budućnosti kako se ono ubličava posle XII-og veka u Zapadnoj Evropi. »Do XII-og veka, Zapadni Srednji Vek je živeo u budućnosti, u spasenju. Zatim dolazi linearno vreme računovoda, rasta i čistilišta: srednjovekovno otkriće budućeg nas je učinilo svetovnim namenilo nas je progres, urbanizovalo. Eto promene, suprotno tačke ili porekla: dvoumljenja i tragicno volontarizma Orwellovog veka¹². Radikalni raskid robno-novčanog društva sa reverzibilnim tokovima očituje se u tome što shvata sebe u punoj meri kao »civilizaciju¹³. Samozarezanje robno-novčane civilizacije, samosvest Zapada se obznanjuje u stalnoj dinamici, u pokretu-progresiji koji nezaustavljivo ide napred. U neprekidnom previranju, ireverzibilnoj temporalnosti gde tehnika, industrija i nauk povećavaju čoveku proizvodnu snagu do neslućenih razmera, ali ga prinudavaju na »beskonačni napredak« (elcas), akumulaciju znanja, iskustva koji se ne mogu okončati. Progresivno ireverzibilno vreme cilja ka tome da postane svetsko vreme koje ujedinjuje i podređuje, odnosno kolonijalizira sve druge vremenske stvarnosti.

Le Goffovo zapažanje osvetljava opšti okvir kretanja robnog društva i određuje posebne oblike shvatanja, korišćenja i modaliteta vremena. Ono je vezano za mnoge oblasti egzastencije pojedinaca u robnom društvu. Pre svega za rad i proizvodnju — kada vreme postaje jedinstvena mera rada i proizvodnje, ono ga organizuje i kontroliše — zatim za razmenu i oplodnju novca — vreme cirkulacije novca u obliku N—R—N vreme određeno ritmom angažovanja i povratka novca, kretanjima roba i rokovima ugovornih obaveza — za potrošnju i ubrzani zamenu predmeta, za odnos između vremena rada i vremena odmora. Korišćenje i organizacija vremena zasnovana na kronometru, postaje osnovna veličina robnog društva i veža je: a) za samu mogućnost opstanka društva

postavljajući i društvo i individuu naspram nepoznate budućnosti v) za organizaciju, korišćenje i izdavanje rada i odvijanje radnog procesa kao oblike podređivanja i kontrole ljudi i njihovog rada c) za samo organizaciju slobodnog vremena kao procesa trošenja vremena radi sposobljavanja za novi rad d) za određivanje odnosa sredstvo/cilj u robnom društvu. »Zakon proizvodnje se nameću društvo, ono je isto tako shvaćeno kao mašina gde treba valorizovati vreme i gde se razmena odvija posredstvom novca dobivenog u zamenu za rad. Rad, vreme i novac postaju ekvivalentni. Vreme dobija novi smisao, smisao progrusa, ispresecano novim pauzama, onima za odmor mašina¹⁴.

Kumulativno, serijsko vreme robne civilizacije čija mreža je sada već svuda razapeta, uslovljava stvaranje oskudice i retkosti što objašnjava i mnogo puta raspravljenu kategoriju vremenske oskudice. Ovo poslednje je genuini fenomen društva gde se potrebe neprekidno obnavljaju i povećavaju (i koji se zasnivaju na kvantitativnom merilu — na nedovoljnosti datori resursa u odnosu na stalno intenzivirane potrebe) i uključuje u sebi snažnu vremensku dimenziju. Pojedinač, beskonačni želioc, i prisvajač robne civilizacije pri sticanju društvenog identiteta i prizna i razumeva sebe u kvantitativnom vremenu, pomoću kvantitativne razlike upotrebljenih i prisvojenih količina predmeta u vremenu. ovaj momenat omogućava zasnivanje njegovog razlikovanja naspram drugih pojedinaca: sa jedne strane moguće su razlike u pogledu količine prisvojenih predmeta, sa druge strane dolazi do razlikovanja i pogledu određenih količina u okviru različitog vremena. Oskudica, u kojoj se prelimaju ovi kvantitativni momenti, je društvena institucija koja neminovno i nemilosrdno goni dalje, stvara težnju ka oplodnji, ka obavljanju proizvodnih aktivnosti, ona je kongruentna sa linearnim shvatanjem vremena. Oskudica kao društvena institucija koja stvara motivacionu strukturu tesno je povezana sa vremenskom oskudicom. Neprekidno obnavljanje oskudice u društvu gde su ekonomski institucije određene upravo oskudicom institucionalizira ekonomisanje sa vremenom kao svoje najviše načelo. U robnom društvu gde društvene institucije stalno aktueliziraju raskorak između potreba i količine predmeta odnos čovek/predmet se ne može zaključiti, štaviše socijalizacije robne civilizacije zavisi od te nezavršenosti.

P rostor robnih odnosa je omeden radom koji uspostavlja osnovne društvene odnose. Socijalizatorska funkcija rade da se medutim uspostavlja tek posredno, pomeću predmeta koji su medijatori društvenih odnosa. U razmeni, gde su odnosi povezivanja posredovani predmetima, apstraktno-kvantifikovano radno vreme vrši regulisanje. Apstraktno-radno vreme je oblik razrešavanja (ne ukidanja) konstitutivne protivrečnosti ovog društva, — privatno (društveno) — i ukazuje na društveni rad koji se raspoređuje između predmeta shodno obliku regulisanja kvantitativnih odnosa između roba koja se razmenjuju. Društveno radno vreme predstavlja (kao određeni deo društvenog rada) deo »dominantnog«, »hegemognog« vremena: to je količina rada koja stiče društveno priznanje. Shodno položaju rada u robnom društvu, konkretni radovi koji se razlikuju u pogledu svojih specifičnosti svode se na kvantifikovano (homogeno) apstraktno vreme. To znači da ova apstrakcija potpuno odvaja tok, vremenske sekvenke i samo izdavanje rada od njegovih kvalitativnih karakteristika. Apstraktan rad, homogeno vreme tako uslovljavaju vladavinu kvantitete kao i isčeščavanje subjektivnosti pred vremenom — pojedinac postaje »ovaplodenje vremena«, (Marks).

Eliasova knjiga o socio-genezi zapadne civilizacije i o razlikama usmeravanje afekata između ovog poslednjeg i prethodnih društava se može osvetliti i polazeći od različitog razumevanja temporalnih struktura. Regulisanje afekata vitezza — koji je paradigmatski primer Eliasova za razvijanje psihičkih procesa u pre-robnim društвима — sa zasniva na tenutnačnim emocijama odnosno na impulsima koji se neposredno ispoljavaju i pri čemu motivi nemaju horizont budućnosti. Pojedinač novovekovne civilizacije shodno prinudi racionalizacije potiskuje neposredne impulse koji bivaju podređeni budućnosti, planiranju budućnosti kao moguće sadašnjosti. Po Eliasu ritam života u zapadnoj civilizaciji je izraz duboke povezanosti povećane mreže interdependencije modernog čoveka i njegovog psihološkog instrumentarijuma. Karakteristika budućeg je da je to »više ili manje neutralan period, nezavisan od ljudske volje koji će neminovno naslediti sadašnjost¹⁵. Nezainteresovanost za buduće i prepuštanje njegovom slučajnostima je retka u ljudskim društвимa: svako interesovanje za buduće nosi u sebi dimenziju pokušaja vrednovanja, težnje da se ono oformi, predviđi, kontroliše i da se njime zagospodari, da se ono pretvori u budućnost. Budućnost je »isto to buduće popunjeno vrednostima željama i strahovanjima i nadamo i bar delimično, zavisno od volje i delovanja ljudi¹⁶.

Po Le Goffu Srednji Vek i nije poznavao buduće sve do XII-XIII-og veka, da bi, sa njegovom pojmom pokušao da ga podredi, kontroliše, usmeri i popuni (i to sve više, kako se gubita snaga budućnosti, većnog spasenja i razvajala praksa kontrole budućeg kroz proizvodnju, razmenu i upotrebu novca) da ga svede na budućnost kao nosioca sigurnosti, trajnosti i znanog. Sa radanjem individue radaju se zemaljske vrednosti naspram nebeskih, religioznih i tradicionalnih. Buduće se sada postavlja u svetu, njegovo popunjavanje postaje deo do-

9. Po Sloterdijk i judeo-hrišćanskoj i uopšte zapadnoj vremenu se može shvatiti iz duha odlaganja, kao međutok. I sama istorija je rodena kao »meduvremena«. Naime, osnovni zadatci je popuniti vreme koju obećava eshatologiju, paruziju krajnjog cilja. Međizaman obećava izbavljenje u budućnosti, ali sa aspekta pojedinca to izbavljenje je bilo stalno odlaganje. Zato možemo reći da je u pozadini tog vremena budućnost koja usmerava sadašnjost, koja obećava da će biti sadašnjost, ali realno postoji samo kao odlaganje. Vidi: P. Sloterdijk: Nach der Geschicht, in: Weg aus der Moderne: Schlüsseltexte der Postmoderne-Diskussion, Weinheim, 1988, 370.

10. J. Attali: Histoire du temps, Paris, Fayard, 1982, 18.

11. M. Eliade: Svetoto i profomo, 90.

12. J. Le Goff: Le Moyen Age entre le futur et l'avenir, revue XX-ieme siècle, n. 1. janvier 1984, 15.

13. O tome svedoči knjiga: N. Elias: Über den Prozess der Zivilisation... Frankfurt/M 1976.

14. J. Attali: Histoires..., 15.

15. Le Goff: Le Moyen Age..., 15.

16. ibid.

17. ibid. 20.

18. ibid. 18.

19. ibid. 21.

20. E. Fromm: Bek

stvo sa slobodom: Beograd, 1969, 94.

21. A. Lipietz: Le monde enchanté, Paris, 1983, 140. »Najvažnije za kapital ni su investicije u dobra i u uslugama nego u slobodnom novcu koji reprezentuje samo vreme u cilju organizacije budućnosti i neutralizacije kontingenčije«. J. F. Lyotard: Le temps aujourd’hui, in: Critique, 1988/493-494, 570.

22. Hannah Arendt: La condition de l'homme moderne, Paris, 1983, 172.

mena aktivnosti samostanle individue, ono je deo linearog vremena života individue. Nasuprot sve više ili manje zatvorenom u ciklično vreme i određenom ritmovima prirodnih rada, grad ozivljava pokušavajući da ga programira pre svega u zanatskoj proizvodnji, ali i u trgovini gde dolazi do »razvoja i rasprostiranje lihve, naročito u obliku pozajmice s kamatom«. Ovde je proračunavanje posebno jasno: ono se kupuje¹⁷.

Mozemo razgraničiti nekoliko domena u kojima su se zaokupljenost budućim i njegova važnost pokazali kao fundamentalni. Sa nastankom apsolutnih monarhija uvođi se sve veća zainteresovanost za različita prebrojavanja, vodenje računskih knjiga, počeci pravljenja državnih budžeta, naplate poreza itd. Razvijaju se tehnike predviđanja, merenja, obračuna, kako pri upravljanju državom tako i prilikom vodenja trgovačkih i bankarskih poslova. Sve ove promene i novosti zahtevaju uzimanje u obzir vremenske dimenzije; »računati« znači predviđati, znači uzimati u obzir buduće, pripremiti se za različite preduzetničke radnje, naoružati se za aktivnosti i pohlepku koju računaju sa vremenom¹⁸. Ista opsesija budućim ogleda se na ekonomskom planu uvođenjem intenzivne poljoprivrede, obraćanjem pažnje na prinose, primenom novih tehnika (kao što su jaram, vetrenjači) promenom kulture svake tri godine, da spomenemo samo najznačajnije, čime se rada ideja poboljšanja, ideja o oplodnji uloženog kapitala koje se naročito razvija u zanatskoj proizvodnji, sa rada-njem manufaktурne proizvodnje.

Tako su postavljene osnove za natanak svesti o budućem i početak nastanka novog oblika budućnosti na zemlji. »Od sada, borba se više neće odvijati za dominacijom nad budućnosti, već za razlikovanje budućeg od budućnosti, temporalnog, kraljevi i vladari žele da postanu gospodari država i da oblikuju suvereno njihovo buduće-budućnost, ostavljajući papi i Crkvu samo brigu o vodenju hrišćanstva ka budućnosti večnog spasenja«.

Razlikovanje budućeg od budućnosti postavlja mogućnost njegove kontrole, usmeravanja, popunjavanja od strane individua. Od neutralnog perioda buduće treba da se preobratiti u budućnost koju kontroliše i usmerava, kojom upravlja čovek. On može svoju budućnost postaviti u budućem periodu koji postaje za njega bitan, jer su njegovi interesi i ciljevi aktivnosti sada vezani za zemaljske stvari. Buduće postaje njegov atar u kome on treba da se kreće, da ga popuni, usmerava, da se u njemu iskazuju potvrđuju i ispoljava, da pokaže i dokaže svoju moć. Buduće je sada u potpunosti određeno idejom napretka, progresa i oplodnje. Kontrola, merenje i prisvajanje vremena postaje jedna od osnovnih preokupacija robnog čoveka. Radanje, pokušaji kontrole i organizovanja budućeg dogadaju se uporedno sa procesom desakralizacije vremena: vreme više nije božansko vreme van kontrole čoveka. Oslobadanjem vremena čovek više ne može naći u budućnosti osnov bezbednosti, stabilnosti sigurnosti. Buduće koje nije utvrđena budućnost čini ga nespokojnim, nesigurnim, ono je nepredvidljivost, nesigurnost, neizvesnost, nešto što on treba da stvari, da popuni, ali za koje nikada ne može bitisiguran da će ga u potpunosti kontrolisati.

Ova potreba će se u ekonomskim odnosima i aktivnostima individua ispoljiti kao neprekidni pokušaj i težnja svakog ekonomskog subjekta da predviđi, sebi podredi ili da se osigura od budućeg, od uslova i odnosa koji će tek nastati i koji će predstavljati vanjsko okruženje za realizaciju njegovih roba, za utvrđivanje visine cena njegovih proizvoda, za konkurenost tehnike koju upotrebljava, za sigurnost novca koji je ulazio i pozajmio, itd. Ništa nu unapred ne garantuje sigurnost i bezbednost u tom budućem, bišta mu ne garantuje ostvarivanje njegovih želja, očekivanja ili predviđanja, zbog toga njegov rad, njegova celokupna aktivnost »dobjila svojstvo prinude: pojedinac mora da bude aktivan da bi savladao u sebi osećanja sumnje i nemoći. Takav trud nisu posledica unutrašnje snage i samopouzdanja: oni su očajno bekstvo od nespokojsstva«.

Akumulacija kapitala, pretvaranje viška vrednosti u kapital pitanje vremena, ritma obnavljanja kapitala je oblik kontrole neizvesnosti, pripremanje i očekivanje budućnosti. Naspram neizvesnosti koja je potencirana time što je moguć vremenski raskorak između ritma zamene sredstava za proizvodnju i ritma zamene fiksнog kapitala, vrši se akumulacija, alokacija ciška sa vremenskim horizontom budućnosti. I sam kapital je otelovljavanje određene vremenske stvarnosti: kao osamostaljena, razmenska vrednost, njen nemir i kretanje koje dobija različite forme zasniva se na diahronom vremenu. Stvaralački karakter kapitala, oplodnja se izražava u diahronom vremenskom sledu, u okviru kojeg se kapital, prolazeći kroz niz procesa »u uvećanom obliku vraća sebi¹⁹«.

Dakle, budućnost sada povratno utiče na sadašnjost koja postaje potpuno podredena budućnosti, u njenoj je funkciji. Ona postaje samo očekivanje budućnosti, pripremanje budućnosti i gubi sve više karakteristiku samostalnog vremenskog perioda značajnog za čoveka. Sadašnjost gubi smisao jer iza svakog trenutka i u svakoj sadašnjosti treba stvoriti novu budućnost, ili bar pripremiti njene osnove. Sadašnjost postaje sredstvo budućnosti se pojavljuje novo buduće, sa svim neizvesnostima koje nosi sa sobom. Iz takve situacije rada se protivurečnost, s jedne strane buduće je potrebno preobratiti u budućnost da bi se moglo što bolje i efikasnije kontrolisati i podrediti.

S druge strane, javlja se tendencija njegovog ukidanja njegovim približavanjem sadašnjosti, skratiti trajanje vremena između njih, neophodno ga je što pre ostvariti kako bi se skratio vreme isčekivanja, neizvesnosti i nesigurnosti i ostvariti, što je moguće pre, ciljeve budućnosti. Takva situacija neminovno vodi ka »težnji za ukidanje vremena«, »s jedne strane nestripljivi smo zato što sredstva i putevi traju, dakle iziskuju novac. A, s druge strane, ne podnosimo da stvarno dospemo na cilj, dakle, kod one energije, pošto nam usled toga zadražavanja, izgleda da je skraćeno ono vreme koje bi se moglo upotrebiti za prelazak puteva²⁰.

Ovakvog odnosa između sadašnjosti i budućnosti upravo proistiće i poistovećivanje sredstava i ciljeva, pretvaranje svakog cilja u novo sredstvo.

Tako dolazi do paradoksalne situacije koja se na neki način mora rešiti: kontrola i formiranje budućeg kao poznate budućnosti i potrebe za sigurnošću, stalnošću u odnosu na buduće. Robno društvo pokušava da reši ovaj problem na specifičan način, pre svega preko predmeta, njihove proizvodnje i potrošnje, a zatim preko rada kao neprekidne aktivnosti. Ono ne postavlja ciljeve izvan ovih domena, već domene poistovećuje sa ciljevima i sredstvima. Rešenje koje je nadeno sastoji se u parcelizaciji vremena na segmente koji će predstavljati, svaki za sebe, posebnu celinu poseban cilj i sredstvo istovremeno. Tako se dobija iluzija cikličnosti i besmrtnosti; svaki od njegovih delova mora ličiti onom prethodnom, ali će se jedini po kvantitetu onoga što se u njega stavlja razlikovati. Parcelizovanje vremena se tada popunjava radnom aktivnošću ili trošenjem predmeta »Nedostatak norme korisnosti inherentne svakoj aktivnosti proizvodnje je u tome što odnos između sredstava i cilja može da posluži kao sredstvo u nekom drugom kontekstu. Drugim rečima, u jednom strogo utilitarističkom svetu, svi ciljevi su kratkog trajanja i preobraćaju se u sredstva s obzirom na nove ciljeve. Ova smetenost inherentna koherenčnom utilitarizmu, koji je par excellence filosofija homo fabera, može se teorijski dijagnosticirati kao nesposobnost (urođena) da se razume razlika između korisnosti i smisla²¹.

Segmentacijom vremena dobija se iluzija njegovog trajanja i obnavljanja. Ubrzavanjem smanjivanja segmenata dobijamo dinamičku sliku neprekidnog smanjivanja segmenata, dobijamo dinamičku sliku neprekidnog smanjivanja istih sadržaja. Međutim, iluzija nije dovoljna sama za sebe, ona mora postati realnost. Ona to postaje posredstvom sve bržeg sleda i sve intenzivnijeg popunjavanja vremenskih segmenata proizvodnom i potrošačkom aktivnošću. Ovo popunjavanje se odvija na dva načina. Prvo, neprekidnim promenama u obliku kvantitativnih razlika u obe navedene sfere čime se obezbeđuje razlikovanje između segmenata, a time i ostvaruje težnju za promenom: napretkom i oplodnjom. Taj proces omogućava individuu da se razlikuje sama prema sebi u vremenu, obezbeđuje joj smisao življena i sopstveni identitet. Drugo, sve češćom zamjenom segmenata, koji u sferi rada tako i u sferi potrošnje nalikuju jedan na drugoga: sa kvalitativnoga stanovišta obezbeđuje se njihova istovetnost kao osnova kohezije tih vremenskih segmenata, uporedivo između njih. Zaokupljenošć segmetima uspeva da odagna dimenziju kretanja ka kraju: »Nastaje pointilizam egzistencija, bivstvovanje koje nema nikakav kontinuitet, zato što se sastoji od prikazivanja koja se iznova radaju u svakom momentu i traju samo jedan trenutak²².

Opasnost postojanja linearog vremena nalazi se pre svega u neminovnosti približivanja kraja. Tada se na mala vrata uvođi ciklično vreme posredstvom parcelizacije i segmentacije vremena, neprekidnog obnavljanja, ponovnog vratljivanja na početak ciklusa. Međutim ovo uvođenje elemenata cikličnog ritma je različito u odnosu na cikličnu matricu pre-robnog društava. Dok je tamo svako obnavljanje ciklusa predstavljalo izraz stabilnosti, sigurnosti, obnavljanje istovetnosti, ciklusi robnog društva imaju drugačije značenje: to moraju biti ciklusi koji se medusobno razlikuju po kvantitetu, njihova sukcesija mora izražavati oplodnju, uvećanje koji predstavljaju njegov osnovni smisao. I usled te prisile svaki ciklus je novu nesigurnost, nova opklada sa budućnošću, nova borba za moć. Umesto »večnosti« ovde sleduje beskrajni niz istovetnih momenata, zaborav konačnosti i popunjavanje smislom linearog vremena.

Neprekidna proizvodnja, razmena i potrošnja i njihova sve češća zamena novim, ukida pojedinačnost predmeta i ostavlja kao jedino bitno i zajedničko svojstvo, njihovo svojstvo korisnosti, kao jedino trajno jer je zajedničko svima. Korisnost je element koji obezbeđuje njihovo jedinstvo, njihovu medusobnu zamjenljivostkoj prekoračuje vremensku granicu njihovog postojanja i njihovu povezanost sa željama individua. Pojedinci robnog društva postavljaju ideal korisnosti kao svoj i društveni ideal. Ali, korisnost ustanovljena kao smisao rada ne-smisao²³. Snalaženje individue u vremenu je jedino moguće i jedino je opipljivo posredstvom predmeta, kroz njihovo prisvajanje, kvantitativno uvećanje i oplodnju. Kvantitativna razlika je jedina osnova različitosti koju robno društvo zasnovano na podredenosti predmetima može da koncipira i privravi. U robnom društvu mera ovog sveta postaju jedino predmeti i korisnost kao i proces neprekidnog i uvek novog stvaranja merila tog sveta.

22. G. Anders: Zastarelost čoveka, Beograd, 1985, 358.

23. Hannah Arendt: la condition de l'homme moderne, Paris, 1983, 172.

24. G. Anders: Zastarelost, ... 362.

25. H. Arendt: la condition, ... 173.

26. Vidi istorijsku studiju o vremenu, radnoj disciplini, o značaju satova u nastajajućem kapitalizmu: E. P. Thompson: Time, Work Disciplines nad Industrial Capitalism, Past and Present, 1967/38.

27. Po Fritof Capri koji upoređuje istočnjačku mistiku sa relativističkom fizikom, obe varijante nude izbavljenje od vremena. Medutim pitanje je da li relativistička slika nude izbavljenje od vremena ili drugačiju temporalnost, koje Paul Virilio nazvao vreme koje je eksplorirano apsolutnom brzinom svetlosti. Pored toga Capra vreme relativističke fizike posmatra subjektivistički što se može dovesti pitanje. Costa de Beauregard je u pravu kada govori da vreme relativističke fizike nije ni subjektivno ni objektivno, jer to su neodovjivi momenti. Konceptacija izbavljenja vremena po nama bi funkcionalno samo ako bismo na način Capra ovo vreme shvatili cisto subjektivno. Vidi: F. Capra: TAO fizike, in: Treći Program, Radio Sarajevo, 1988/59, 131. O. C. de Beauregard: la notion de temps, Paris, 1963.

Vreme je i oblik socijalne kontrole²⁶: različiti oblici organizacije rada, kao napr. težnje i fordizam su i posebni oblici organizacije vremenskih tokova radnika. Tako, težnje i fordizam uvođu normativne mere koje ubrzavaju ritam obnavljanja određenih operacija, te smanjuju poraznost radnog dana i svede rad na odredene gestove, radnje čija specifičnost se iscrpljuje u različitosti vremenskog trajanja. U okviru fordizma dolazi do ubrzavanja vremenskog ciklusa proizvodnog kapitala i do normaliranja ritma rada pojedinca podredenog radu transportera koji omogućava kretanje skupa delova ispred radnika itd. Oblici organizacije rada regulisanje radnih operacija su mehanizmi podređivanja subjektivnosti čistom, kvantitativnom vremenu, to su forme iščezavanja pojedinca pred vladajućoj vremenskoj stvarnosti.

Vremenski obrazac našeg doba uslovjava pojedinca kao beskonačnog želioca, prisvajača i potrošača. Oskudica sa svojim vremenskim dimenzijama bez prestanka reakciju i mobilizuje nas u cilju što intenzivnijeg zadovoljavanja potreba. Umesto protestantnog, asketskog i strpljivog očekivanja plodova kao rezultata marljivog doprinosa pred Božjim očima, zamah kreditnih poslova stvara zgušnuto, kondenzovano potrošačko vreme. Ono skraćuje očekivanje budućnosti, usmjerujući

postaje mora, opasnost i teskoba postmodernog pojedinca. Vreme rada, repetitivnih pokreta i produktivnosti, vreme potrošnje, sukcesija prisvajanja korisnosti i varljive modne različitosti obezbeđuju egzistencijalnu sigurnost. Gubljenje radnog vremena ili gubitak »potrošačke groznice« (kao rezultat povećane produktivnosti i saturacije predmetima koji štete vreme) ponovo nas postavlja neposredno naspram nas samih i drugih. Slobodno vreme tako postaje najveća opasnost, prazno vreme koje ne umemo i ne možemo popuniti. Postavljeni naspram slobodnog vremena, suočeni sa vremenom koji ne umemo da iskoristimo, da popunimo, da osvojimo, ne umemo da »živimo« izvan obrazca koji nam nudi robno društvo i od koga smo pokušali neoprezno i bezuspešno da pobegnemo, mi mu se ponovo obraćamo. Nadamo se spasu od njega novi potrošački ekstaza u njegovom okviru tako nalazimo nove predmete, kvalitativno različitih od prethodnih — predmete koji troše naše slobodno vreme, nude izbavljenje od praznine. Posredovan i zasnovan na predmetima to vreme ne može biti popunjeno našom aktivnošću — to je pasivno trošenje vremena u kome smo samo gledaoci, terminali na ekranu a nikada aktivni učesnici. Posmatrači postmodernih spektakala, sportskih nadmetanja, samotni igrači mehaničkih i video igara,

tv antena žarko dimić

NOVA MITOLOGIJA

Presamičeni mudraci prolaze TV ekranom
Komentarišu dizajnirana lica obrezanih

Komentatora, političara

Krute priče pričešćuju tokove u zenici katodne cevi

Koju »zasneži« tek helikopter, avion ili golub sa karikom na nozi

U novoj krstionici krsti se jednim prstom

Pritiskom na dugme i mrmlju molitvu uredniku programa

Uz kalvariju TV kanala tegli se vetrovna informacija

Golgotsku smenjuje udobna stolica, fotelja, ležaj

U satelitu razapet Hrist nervozno iščekuje termin

Pustinjaci su sada brojniji no ikad samotnjaci sa daljinškim upravljačima

Krljaju noge i ruke u ovoj novoj mitologiji

Soba — vremeplov precizno izgori mladost u starost

Olujičinom udobne strasti starac mrtvih očiju

Doživljjava providenje bivajući sve hladniji i svetlij

Iz TV tornja kao iz Trojanskog konja

Neprimetno kroz vazduh

Iskaču, poskakuju, trče šunjuju se i šapuću

Polubogovi osvajaju sve zemaljske lline i iliončice

Kao pijavice sišu i pljuju, robe duše, sekru gotovo bezbolno

Psiho skalpelima veze između ljudi i prirode

Svud pogledom kreću se ljudi kao izbezumljeni baloni

Bezverje stisnuto širi se iz dana u noć

U slici oslepeo zaborav spartanca

HI—FI

Nekada je tamo bila bolnica

Danas je to za ljude mehaničarska radionica

Sveopšte nevreme i sat

ISTOVAR HLADNOG VREMENA

Hladno vreme drnda autobusom

Misli skućene u relacijama

Kroz uglenjaništo telo šibice

Bije tajfun pepeljara

Ljudi razgovaraju

Zidovi akvarijuma slepljeni od lica

Ribice se dogovaraju mehurićima

Pospana čuči zaseda histerični prsti

rava potrošačko vreme i uslovjava dinamičku euforiju, stalnu okrenutost ka predmetima. Umesto religiozno nadahnute štednje koja isto tako anticipira budućnost, ali zahteva da pojedinac odlaže za kasnije zadovoljavanje svojih potreba, besmučni kredit pospešuje kult želje, personalizaciju pojedinca, investiciju privatnosti, dirigovani hedonizam. Razmah finansijskog-špekulativnog kapitala koji postaje nezavisan od realne proizvodnje, naglašeni hedonizam postmodernog pojedinca samo dovršava teskobu modernog čoveka u pogledu nedostatka orijentira u vremenu. Rast neizvesnosti, praznina, nas stalno podsećaju da više ne postoji poverenje u budućnost čija otvorenost zapravo zabrinjava. U tome se i ogleda protivurečnost vremenske stvarnosti današnjeg robnog pojedinca. Razvijaju se sve sofisticirani oblici neutralizovanja budućnosti i forme organizacije vremena, sve više gomila predmete u cilju istiskivanja ireverzibilnog vremena i smrti.

Vreme se sve više segmentira, razvijaju se nove brzine: berza sa uvodenjem teleksa, telefon, revolucija transportnih sredstava, uvođe se novi oblici kao klizno radno vreme, te rad u kući, tehnološka kontrola memorije. Sa druge strane neprekidno nizanje trenutaka, užurbanji hedonizam (ali ni nova saznanja o vremenu) ne znače izbavljenje od vremena, niti suzbijanje njegove moći. Vreme nepotpunjeno predmetima sve više

gledaoci kojima se emituje život preko filmske i televizijske slike, težimo da zaboravimo sebe, našu subjektivnost, da »ubijemo« vreme koje uprkos zgušnjanju donosi konačnost. Slobodno vreme naspram očekivanog iskupljenja od proizvodne-prodiktivne svakodnevne postaje međutim teskoba koja nas ostavlja nepripremljenim naspram nas samih, naspram naše subjektivnosti u koju je upisana konačnost. Značenja robnog društva su nas uvek pripremala da koristimo vreme u konfrontaciji sa drugima, u težnji za sticanjem priznanja i identiteta, u borbi za sticanjem moći (i kao takvo to je uvek bilo društveno vreme) i nisu podobna i primerena popunjavanju slobodnog vremena. Ono je naime naše privatno, individualno vreme. Ali kao što robno društvo neminovno primorava da se celokupno privatno postavi u javnom, tako ono ne može dopustiti da njegovim značenjima izmakne kontrola nad slobodnim vremenom. Od potencijalno, perturbativnog elementa robnog društva i radikalne različitosti, slobodno vreme se postepeno ali sigurno provodi pod njegova osnova značenja: punoča bića se nudi i nadalje posredstvom predmeta koji okupiraju i troše slobodno vreme. Ono nije vreme nesputane maštovitosti već pomatanje surrogata života koji se odvija negde drugde, u nekom drugom vremenu pri čemu smo mi samo perverzni, obsceni voajeri ekrанизovane egzistencije. □□□

